

UOT 1(091)

P.A.Kərimova

Xəzər Universiteti

pkerimova@khazar.org, ms.gulnar_babayeva@mail.ru

FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ KOMMUNİKASIYA PROBLEMI

Açar sözlər: kommunikasiya, fəlsəfi fikir tarixi, ünsiyyət, əlaqə, insanlar

Məqalədə fəlsəfi fikir tarixində kommunikasiya anlayışının inkişafı, məzmunu və problemi kimi məsələlərə nəzər salınır. Kommunikasiya haqqında dəyərli araşdırmalar aparmış C.Lokk, Ş.Monteskyö, D.Yum və b. filosofların öz dövrünün ictimai praktikasını araşdıraraq kommunikasiya problematikasını nəzərdən keçirməsi, sosial reallığın ümumilikdə özündə fərdlərin ünsiyyəti, qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı təsirini əks etdirməsi haqqında ümumi fikirləri təhlil edilir.

Ümumiyyətlə, XX əsrdə kommunikasiyanın öyrənilməsinin fəlsəfi ənənəsi daha çoxcəhətlidir. Bir tərəfdən burada sonradan semiotika və hermenevtika ideyaları yayılmağa başladı, digər tərəfdən isə kommunikasiya probleminə bihevizizm, ekzistensializm, personalizm, analitik və linqvistik fəlsəfə, dialoq fəlsəfəsi, simvolik interaksionizm kimi fəlsəfi istiqamətlər çərçivəsində böyük diqqət yetirilirdi. Məqalədə müxtəlif dövrlərdə kommunikasiya anlayışına olan fərqli yanaşmalar təhlil obyektinə çevrilir.

П.А.Керимова

ПРОБЛЕМА КОММУНИКАЦИИ В ИСТОРИИ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ

Ключевые слова: коммуникация, история философской мысли, коммуникация, связь, люди

В статье рассматриваются такие вопросы, как развитие, содержание и проблема концепции коммуникации в истории философской мысли. Анализируются взгляды Дж.Локка, С.Монтескье, Д.Юма и других философов, которые провели ценные исследования в области коммуникации, на проблематику коммуникации, изучая социальную практику своего времени, на отражение социальной реальности в целом при общении, взаимосвязи и взаимодействии индивидов.

В целом философская традиция изучения коммуникации в XX веке более разнообразна. С одной стороны, здесь впоследствии стали распространяться идеи семиотики и герменевтики, а с другой стороны, проблеме коммуникации уделялось большое внимание в рамках таких философских направлений, как бихевиоризм, экзистенциализм, персонализм, аналитическая и лингвистическая философия, философия диалога, символический интеракционизм. В статье объектом анализа становятся различные подходы к понятию коммуникации в разные периоды.

P.A.Karimova

THE PROBLEM OF COMMUNICATION IN THE HISTORY OF PHILOSOPHICAL THOUGHT

Keywords: *communication, philosophical thought history, communication, contact, people*

The article examines issues such as the development, content and problem of the concept of communication in the history of philosophical thought. He conducted valuable research on communication. Logg, Sh.Montesgya, D.Yum and s. by examining the social practice of the philosophers of their time, they analyze the problems of communication, the general idea that social reality in general reflects the personality, interaction and interaction of individuals.

In general, the philosophical tradition of studying communication in the 20th century is more diverse. On the one hand, the ideas of semiotics and hermeneutics began to spread here later, on the other hand, the problem of communication was given great attention within the framework of philosophical directions such as bihorism, existentialism, persunalism, analytical and linqvistical Philosophy, Philosophy of dialogue, symbolic interaxionism. In the Article, different approaches to the concept of communication at different times become the object of analysis.

“Kommunikasiya” sözü latın dilində işlənən “communicatio” ifadəsindən götürülmüş, mənası əlaqə, ünsiyyət deməkdir. Bu söz həmçinin insan fəaliyyətinin vəhdətini və davamlılığını gündəlik olaraq təmin edən termin kimi də işlədilir [15, s.9].

Kommunikasiya prosesi insan və cəmiyyətin həyatının əsaslarından biri kimi başa düşülür. Bununla yanaşı, tədqiqatçılar nitqdən kommunikasiya prosesləri, eləcə də onun nəticələri kimi bəhs edirlər [7, s.16].

İ.P.Yakovlev və digər çoxsaylı tədqiqatçılara görə, bir elm olaraq kommunikasiya deyildikdə, ünsiyyətin inkişafı, kommunikasiya proseslərinin məzmun və strukturu, kommunikasiya vasitələrindən istifadə və s. nəzərə alınmaqla, kommunikasiyanın cəmiyyətdəki rolu ilə bağlı tədqiqatların məcmusu başa düşülməlidir[15, s.8].

S.V.Borisnevə görə, kommunikasiya məlumatın şəxsiyyətlərarası və kütləvi ünsiyyət şəraitində müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin köməyiylə, eyni zamanda fərqli vasitələrlə sosial baxımdan şərtləndirilmiş ötürülməsi və qavranılması prosesidir [5, s.14].

M.S. Andrianov kommunikasiya anlayışını sosial qarşılıqlı təsirin mənə aspektlərinin tədqiqatları ilə məhdudlaşdırır [2, s.10].

Niklas Lumana görə, kommunikasiya dedikdə, əlaqə və ya məlumatın ötürülməsi, yaxud “semantik” məzmunun malik olduğu psixi sistemin birindən digərinə köçürülməsi deyil, məlumat (bilik) və məlumatsızlığın

bölüşdürülməsinin baş verdiyi yalnız sosial sistemlər üçün xarakterik olan hərəklərin məcmusu kimi “kontekstdən asılı olan və tarixi cəhətdən müəyyən konkret axara malik hadisə” başa düşülməlidir [10, s.114]. Hesab edirik ki, kommunikasiya aktının komponenti olan kontekst informasiyanın predmeti kimi qəbul olunur və buna görə də onu referent adlandırmaq olar. Kommunikativ funksiya referentə uyğun gəldiyi üçün bu referentiv funksiya da hesab olunur.

L.Bakster, A.Sillars və A.Vanqelist isə hesab edirlər ki, kommunikasiya insanların öz münasibətlərini qurmaq və dəstəkləmək üçün istifadə etdiyi bir vasitədir [3, s.90].

Fikrimizcə, dil və ya nitq vasitəsilə ötürmə zamanı informasiya hər hansı bir dildə istifadə olunan ifadə formasına keçirilir. Məsələn, bu, Azərbaycan və ya ingilis dilinə məxsus ifadə forması ola bilər. Bu halda kod ingilis və ya Azərbaycan dili olur. Məlumat, informasiya adresata çatdırılmalı xəbərdir. Kontekst bu informasiyanın daşıyıcısıdır. Kontekst sözdən, cümlədən, abzasdan, ən son halda məndən ibarət olur. İnformasiya mübadiləsi belə bir sxem üzrə baş verir.

İnfokommunikasiya texniki vasitələrinin, xüsusilə də, 1920-ci illərdə radionun, həmçinin daha sonralar ümumilikdə texnikanın inkişafı, o cümlədən televiziya və kompyuterlərin meydana çıxması, bundan başqa iri korporasiyaların inkişafı və qloballaşma prosesləri ilə, kommunikasiya üzrə tədqiqatlar ictimai elmlərin müstəqil bir sahəsinə çevrilmişdir. Kommunikasiya nəzəriyyəsinin inkişafı kibernetika, informatika, semiotikanın təşəkkül tapması, riyaziyyat və mühəndislik elmlərinin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqəlidir.

A.V. Nazarçukun qeyd etdiyi kimi, kommunikasiya problematikasının dərk edilməsi minimum üç istiqamətdə gedirdi:

1. Linqvistik təhlil və “dil təcrübəsinin aydınlaşdırılmasına” istiqamətlənmiş ingilis-amerikan istiqaməti;

2. Dil kommunikasiyası ilə məhdudlaşmayan, lakin müasir cəmiyyətin kommunikasiyasının ideologiya və hakimiyyətin dərk edilməsi, kapitalizmin tənqidi və diskursun dərk edilməsi kimi müxtəlif sosial problemlərini özündə ehtiva edən fransız istiqaməti;

3. Fəlsəfi dialoq. Bu istiqamətin nümayəndələri M.Buber, E.Levinas, M.Baxtin, F.Rozensveyq, F.Ebner, O.Rozenştok-Hyusi, M.Bibler və başqaları olmuşdur [10, s.230].

Kommunikasiya prosesini, onun nəzəri səciyyəsinə öyrənən özünəməxsus xüsusiyyətlərə və ənənələrə malik olan tədqiqat məktəbi Almaniyada formalaşmışdır. Alman kommunikatistikası XX əsrin əvvəlində qəzet işinin öyrənilməsi zamanı daha da inkişaf etmişdir. 1945-ci ildən sonra “*Publizistikwissenschaft*” (kommunikasiyanın müxtəlif vasitələrinin öyrənilməsi ilə əlaqədar olan hər bir şey: kitablar, filmlər, qəzetlər, radio və s.) ifadəsi dəyişdirilərək “*Publikations und communication swiss enschaft*” adlandırıldı.

1950-ci illərə qədər tədqiqatlar predmetin tarixinin öyrənilməsinə həsr edilirdi, bundan sonra isə sosioloji nəzəri-empirik yanaşma üstünlük təşkil etməyə başladı.

Paralel olaraq 1970-ci illərdə Almaniyada siyasi kommunikasiyanı öyrənən yeni elmi istiqamət – *Medienwissenschaft* (“kommunikasiya vasitələri haqqında elm”) meydana çıxdı, “*Communicationswissenschaft*” və “*Medienwissenschaft*” tez-tez bir-birlərini qarşılıqlı əvəz edən anlayışlar kimi istifadə edilirdi. Hazırda kommunikasiyanı müxtəlif tədqiqat istiqamətlərinə görə tədqiqatların predmeti kimi başa düşülməsini nəzərdə tutan vahid “*Communication swissen schaft*” und *Medien wissen schaft*” ifadəsi qəbul edilmişdir.

F.İ.Şarkov onun tərəfindən təklif edilən kommunikasiya anlayışını ifadə etmək üçün kommunikasiya tədqiqatlarının reduksiyası vasitəsi kimi “kommunikologiya” neologizmindən istifadə edir, çünki onun üçün kommunikologiya kommunikasiya haqqında aşağıdakıları vahid bilikdə (elmdə) sintez edən yeni biliklərin əldə edilməsi üzrə formalaşmış bilik və fəaliyyətlər sistemidir:

1) kommunikasiya nəzəriyyəsi;

2) müxtəlif müəlliflər tərəfindən işlənib hazırlanmış kommunikasiyalar nəzəriyyəsi (məsələn, kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsi, mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsi, bir çox sosiolinqvistik kommunikasiya nəzəriyyələri, elitar kommunikasiya nəzəriyyəsi və s.);

3) müxtəlif kommunikasiyaları öyrənən elm və elmi istiqamətlər (kommunikasiya sosiologiyası, kommunikasiya psixologiyası və s.);

4) cəmiyyətin müxtəlif sferalarında fərqli vasitələrlə subyektlərlə kommunikasiya fəaliyyətinin nəzəriyyə və praktikası.

Kommunikasiya nəzəriyyəsi digər elmlər çərçivəsində inkişaf edir. Belə ki, etnoqrafiya etnik areallarda ünsiyyət kimi kommunikasiyanın məişət və kulturoloji xüsusiyyətlərini öyrənir. Psixologiya və psixolinqvistika məlumatın ötürülməsi və qavranılmasına imkan verən faktorları, şəxsiyyətlərarası və kütləvi kommunikasiya prosesini, həmçinin kommunikasiya subyektlərinin – kommunikantların müxtəlif aspektlərini nəzərdən keçirir. Linqvistika verbal kommunikasiya problemləri – şifahi və yazılı, dialoq və monoloq kimi nitq tiplərində söz və söz birləşmələrinin normativ və qeyri-normativ işlədilməsi ilə məşğul olur. Paralinqvistika qeyri-verbal kommunikasiya üsullarını nəzərdən keçirir: jestlər, mimika və digər sözsüz kommunikasiya vasitələrini öyrənir. Sosiolinqvistika dilin sosial təbiətini və onun müxtəlif cəmiyyətlərdə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini, müxtəlif qrupların nümayəndələri arasında əlaqələri şərtləndirən sosial və dil amillərinin qarşılıqlı təsir mexanizmlərini nəzərdən keçirir.

Kommunikasiya sosiologiyası sosial kommunikasiyanı, xüsusən də,

qarşılıqlı əlaqələr prosesində və münasibətlərində hazırkı cəmiyyətin və bütövlükdə solumun sosial dəyərlərinin təsiri nəticəsində müxtəlif sosial qrupların nümayəndələrinin ünsiyyətinin funksional xüsusiyyətlərini öyrənir.

- 1) Verbal kommunikasiya;
- 2) qeyri-verbal kommunikasiya və ya paralingvistik diskursda həyata keçirilən kommunikasiya. Bura daxildir:
  - işarələrin köməyilə kommunikasiya;
  - jestlərin köməyilə kommunikasiya;
  - simvolların köməyilə kommunikasiya”

-digər paralingvistik vasitələrin köməyilə kommunikasiya (məsələn, mimika, poza və s.)

Kommunikasiya subyektlərinə və onlar arasındakı münasibətlərin tipinə görə kommunikasiyanın aşağıdakı növlərinin ayrılması qəbul edilmişdir:

- şəxsiyyətlərarası kommunikasiya – öz aralarında müəyyən münasibətlərə daxil olmuş iki və ya daha çox fərd arasında məlumat mübadiləsi və bu məlumatların interpretasiyası ilə əlaqədar şəxsiyyətə istiqamətlənmiş ünsiyyət növü;

- şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir və ya münasibətlər situasiyasında kommunikasiya növü;

Qruplararası kommunikasiya – insanların müxtəlif sosial qruplara və əhali kateqoriyalarına mənsub olmaları ilə müəyyən edilən, şəxsiyyətlərarası əlaqələri və fərdi üstünlük verdikləri seçimlərindən asılı olmayan qarşılıqlı əlaqə növüdür.

- İctimai kommunikasiya – ictimaiyyət ilə əlaqəyə istiqamətlənmiş ünsiyyət növü. Bu cür kommunikasiyada əlaqə ictimai maraqlara toxunur və ictimai xarakter daşıyır.

- Kütləvi kommunikasiya – daha lokal xarakter daşıyan məlumatın sistemə yayılması prosesi, həmçinin xüsusi hazırlanmış məlumatların müxtəlif texniki vasitələrdən istifadə edərək sayca çox, anonim, hissə-hissə ayrılmış auditoriyaya çatdırılması. İctimai şüurun dinamik proseslərinin tənzimləyicisi, kütləvi əhval-ruhiyyənin inteqratoru, həmçinin fərdiyyətə və qruplara güclü təsir vasitəsidir.

Bəşəriyyətin kommunikativ fəaliyyətdən kənarında mövcudluğunu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Cins, yaş, təhsil, sosial mövqe, ərazi, milli mənsubiyyət və insan şəxsiyyətini xarakterizə edən bir çox digər amillərdən asılı olmayaraq biz daim məlumat istəyir, ötürür və saxlayırıq, yəni fəal surətdə kommunikativ fəaliyyət ilə məşğul oluruq.

Kommunikasiyanın fəlsəfi nəzəriyyəsi kommunikasiya prosesi ilə əlaqədar proseslərin, funksiyaların, vəzifələrin mənasını izah edir. Kommunikasiyanın mexanizmləri, predmeti, subyektləri, mahiyyəti müxtəlif fəlsəfi doktrinalarda olduqca variativ şəkildə izah edilir.

Kommunikasiyanın fəlsəfi izahı, demək olar ki, heç vaxt yalnız fərdlər

arasında məlumat mübadiləsi və nitq ünsiyyəti səviyyəsində dar çərçivəyə salınmır. Kommunikasiya özündə iqtisadi mübadilələri (J. Bodriyar), miflərin translyasiyasını (K.Levi-Stros, R.Bart), küçə səhnəsində göz kontaktı (E.Giddens), iki nəfər arasında dialoq (M.Buber), ölü abidələr və mədəniyyət mətnlərini (Y.Lotman) ehtiva edə bilər.

Fəlsəfə kommunikasiyada dünyanın maddi vəhdəti və nəticə etibarilə, gerçəkliyin hadisə və proseslərinin qarşılıqlı asılılığı ilə şərtlənən materiyanın atributiv xüsusiyyətlərindən birini görür. Buna görə də fəlsəfə kommunikasiya anlayışını və məzmununu kifayət qədər geniş şərh edir.

Antik fəlsəfədə cəmiyyətdə kommunikasiyanın rolu insanların bir-biri ilə dialoqu kimi təqdim edilirdi. Fəlsəfənin inkişafının başlanğıc mərhələsində, natural fəlsəfə dövründə insanların qarşılıqlı münasibətləri problemi ayrıca mövzu kimi araşdırılırdı. İnsan təbiət ilə ayrılmaz əlaqəyə malik olan varlıq qismində nəzərdən keçirilirdi. Eramızdan əvvəl V əsrdə sofistlərin fəlsəfəsində insanın yeganə maddi və mənəvi xüsusiyyətlərə malik varlıq kimi nəzərdən keçirildiyi zaman situasiya dəyişdi. Onlar iddia edirdilər ki, insandan kənarında mövcudluq yoxdur, insan həqiqəti yalnız özündə tapa bilər. Sofist Protaqor öz fikrini bu cür ifadə etmişdir: “İnsan bütün mövcud olan şeylərin mövcudluğunun və mövcud olmayanların mövcud olmadığına ölçüsüdür” [13, s.374].

Sokrat kommunikasiyada fərdin güclü özünüdərk vasitəsini görürdü. Onun diqqət mərkəzində insan və onun mahiyyəti problemi dururdu. Sokrata görə, insan sadəcə olaraq mənəvi varlıqdır. Onu mənəvi varlıq edən nə olduğu sualına mütəfəkkir belə cavab verir: “İnsanların hamısı üçün ümumi olan, insanın ləyaqətli və cəmiyyətdə yaşamaq qabiliyyətinə malik olmasını təmin edən mənəvi keyfiyyətlər mövcuddur. Dünyada öz səmtini tapmaq üçün insan özünü həm ictimai, həm də əxlaqi varlıq kimi dərk etməlidir” [11, s.126-127]. Onun metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dialoqda, sual və cavabların formasında həqiqətə nail olmaq üçün müzakirə edilən mövzu üzrə müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin qarşılaşması vasitəsilə mühasibin baxışlarındakı ziddiyyətin meydana çıxarılması lazımdır. Beləliklə, Sokratın dialektikası dialoq ilə (“dia”-“loqos”) üst-üstə düşür.

Platonda Sokratın ideyaları dəyişərək intrakommunikasiya haqqında təsəvvürə çevrilmişdir – insan ruhu daim özü-özünü sorğu-sual edir, cavab verir, iddia edir, inkar edir. Platonun “Dövlət” əsərində təcrid olunmuş tək insanın qeyri-mümkün olduğu vurğulanır: “Bizlərdən hər birimiz özümüz üçün kifayət deyilik və digərlərinə ehtiyacımız vardır” [12, s.32].

Platon nitq və yazı kimi məlumatın ötürülməsi üsullarını müəyyən edir. Ünsiyyət prosesində fərdlər arasında meydana çıxan münasibətlər “qarşılıqlı istifadə edilən şüurlu münasibətlər” kimi təsvir edilir [12, s.200].

Aristotel kommunikasiya anlayışını ilk dəfə “ünsiyyət” sözü ilə əvəz etmiş və bununla da bu sahəyə öz xüsusi töhfəsini vermişdir. O, “Nikomax

etikası” əsərində ünsiyyəti insanların birgə həyatı üçün zəruri olan, zövq və ya əzab vasitəsi kimi nəzərdən keçirir. Aristotel ilk dəfə insan ünsiyyətinin özünə xas dəyərini əsaslandırmağa və onda “qızıl ortanı” tapmağa çalışır: “Orta psixi vəziyyətə nəzakətlik (epidexiotes) xasdır, nəzakətli (epidexios) olmağı bacarana isə [yalnız] xeyirxah və sərbəst doğulmuş insana uyğun fikir söyləmək və dinləmək xasdır” [3, s.142]. Aristotel kommunikasiya prosesinin üç komponentini ayırmış və ilk ünsiyyət sxemini yaratmışdır: “Natiq – Nitq – Auditoriya”. “Nitq üç elementdən təşkil olunur: natiqin özü, onun haqqında bəhs etdiyi mövzu, onun müraciət etdiyi şəxs; məhv o hamısının yekun məqsədidir (mən dinləyicini nəzərdə tuturam)” [4, s.84].

Beləliklə, hələ eramızdan əvvəl kommunikasiya iki ən qədim elmi fənnin öyrənilməsinin predmeti oldu: məntiq və linqvistik. Qədim yunan alimləri və filosoflarının sayəsində natiqlik sənəti kommunikativ nəzəriyyə və praktikanın təşəkkülü və inkişafına böyük töhfə verdi. Aşağıdakı elementləri özündə ehtiva edən nitqin strukturu dəqiqliklə işlənib hazırlandı: giriş, ad və adın interpretasiyası, nəql etmə, təsvir, sübut, təkzib, duyğulara müraciət, nəticə.

Antik dövrün natiqləri tərəfindən mətnlərin tərtibi, redaktə qaydaları müəyyən edildi; ifadəlilik vasitələri, məntiqi əsaslandırmanın təsirli vasitələri, stilistik üsullar işlənib hazırlandı, dilin təkmilləşməsi baş verdi.

Orta əsrlərdə kommunikasiyanın nəzərdən keçirilməsi nəticəsində Allah və müqəddəs mətnlərdə qeyd olunmuş “Allah” sözünün mənasını dərk etmək olur. Bibliyanın təfsiri ilə hermenevtika məşğul olur. Hermenevtika hələ qədim yunan fəlsəfəsində və filologiyasında meydana çıxmış, mətnlərin təfsiri və başa düşülməsinin nəzəriyyə və praktikasını öyrənir [8, s.65].

Xristianlığın meydana çıxması və yayılması ilə şəxsiyyət və insan münasibətləri problemi antik dövrdən fərqli olaraq bütün İnsanların Allah qarşısında bərabərliyinin qəbul edilməsi vasitəsilə işıqlandırılırdı. Monastır və kilsələrin əsas elm və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrildiyi dövrdə keşişlər əsas bilik daşıyıcıları və onların ötürülməsi mənbəyi idilər. Orta əsrlərdə əsas qarşıda duran məsələ din xadimləri və sadə xalq arasında intellektual kommunikasiyanın yaradılması idi.

Orta əsrlər ritorikasında üstünlük təşkil edən janr doqmatizm və sxolastikaya əsaslanan kilsə natiqliyi idi. Ağadan tutmuş ən yoxsul şəxsə qədər hamıya ünvanlanan moizə əsas kommunikasiya vasitəsi idi. Janrın çiçəklənməsi orta əsrlərə təsadüf edir. Qərb mədəniyyət ənənəsində görkəmli moizəçilər Avqustin Avreliy, Fransisk Assizski, Bertold Reqenburqski idi.

Orta əsrlərdə din dialoqun məzmununu, əsas istiqamətlərini və formalarını müəyyən edirdi. Müqəddəs kitablar orta əsrlər insanının dünyagörüşünün əsasını təşkil edirdi. Bibliya ictimai şüurun, tərbiyənin, kommunikasiya və informasiya proseslərinin ideoloji əsasları kimi çıxış edirdi. Nəzəriyyəçilərin (İsidor Sevilski, Yuliy Rufiniy, Georgiy Xerovosk və s.) əsərləri

əsasən artıq mövcud olan biliklərin sistemləşdirilməsi, ritorika terminologiyasının nizama salınması və mətnin təşkili ilə bağlı idi. Buna baxmayaraq, natiqlik sənətinin nüfuzu yüksək idi: əsasən mülki və məhkəmə natiqliyini əhatə edən qədim ritorikanı kilsənin sarsılmaz nüfuzu ilə dəstəklənən homiletika – moziə söyləmək sənəti əvəz edir [6, s.168].

İntibah dövründə baş verən mürəkkəb proseslərin fonunda kommunikasiyanın yeni formaları fəal şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Yeni dünyagörüşünün mərkəzində ümidlərini özünə bağlayan insan dayanırdı. İntibah dövründə kommunikasiyanın məntiqi aspektinin tədqiqatları yenidən aktuallaşdı. Dil kommunikasiyasında “diskurs” termini istifadə edilməyə başladı. Diskurs sözü ingilis dilində “discourse”, almanca “diskurs”, fransızca “discourse” kimi işlənir və latın dilində “müzakirə”, “danışqlar”, hətta “söyüş” mənalarını ifadə edən “discurrere” sözündən yaranıb.

İntibah dövründə yazı zamanı əlyazmadan, daha sonralar isə çap üsulundan istifadə olunmağa başlandı. M.Montenin əsərlərində yalnız çap olunmuş sözü qəbul edən və yalnız haqqında oxuya bildikləri şəxslərə ehtiram bəsləyən insanlar haqqında tənqidi fikirlərə rast gəlmək olar. Onun fikirlərini mədəniyyət tarixində yazılı və çap kommunikasiyasının qəbul edilməməsinin yeni “dalğasının” sübutu hesab etmək olar. M.Montenin düşüncələrində İntibah dövründə təşəkkül tapmış, kitab çapının aparıcı rol oynadığı kommunikasiya vasitələrinin iyerarxiyası öz əksini tapır.

İntibah dövrü elmi ədəbiyyatında dialoq aparıcı janr olmuşdu ki, bu da, ilk növbədə, antik obrazların təqlidi ilə izah edilirdi, ikincisi isə, məhz intibah dövründə ictimai elmi diskussiyalar geniş yayılmağa başlayırdı. Həmin dövrün elmi əsərləri üçün ictimai mühazirə və dialoq janrları xarakterikdir. İntibah dövründə meydana çıxan yeni janr elmi yazıdır. Elmi yazının meydana çıxması elmi məruzə və elmi məqalə kimi janrların yaranmasının başlanğıcı hesab edilə bilər. Elmi yazılar, məqalələr, məruzələr xüsusi olaraq yaradılmış qəzet və jurnallarda dərc olunurdu.

Kommunikasiyanın müxtəlif növləri, ilk növbədə, yeni biliklərin və yaradıcılığın ötürülməsi üçün istifadə edilir.

Frensis Bekon, Rene Dekart və b. Yeni dövrdə kommunikasiyanın məntiqi ideyalarının inkişafına yardım etdilər, daha sonra isə Q.Leybnits riyazi və ya simvolik layihə əsasında bütövlükdə elm üçün kommunikasiya dilinin layihəsini təklif etdi.

Yeni dövrdə texniki tərəqqi kommunikasiya növlərini əsaslı dərəcədə dəyişdi, onlara gücünü və təsir dərəcəsini bir neçə dəfə artırmaq imkanını təmin etdi: üçüncü informasiya inqilabı – “Quttenberq qalaktikası”nın, yəni məlumatın ötürülməsinin çap üsulunun ortaya çıxması dünyanın kommunikativ mənzərəsini dəyişdi, insanlara məkan və zaman ilə yeni qarşılıqlı əlaqələri öyrətdi. Qarşıdan gələn yüzilliklər ərzində ictimaiyyət ilə əsas əlaqə vasitəsi olan jurnalistika

institutu yarandı [1, s.59].

C.Lokk, Ş.Monteskyö, D.Yum kimi filosoflar öz dövrünün ictimai praktikasını araşdıraraq, kommunikasiya problematikasını nəzərdən keçirərək, sosial reallığın ümumilikdə özündə fərdlərin ünsiyyəti, qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı təsirini əks etdirməsi haqqında ümumi tezisdən çıxış edirdilər. Bu müəlliflər öz əsərlərində sosial fəaliyyətdə rəsmi və qeyri-rəsmi başlanğıcın əlaqəsinə mühüm yer ayırırdılar.

XVIII və XIX əsrlərin kəsişməsində alman fəlsəfəsində “subyekt” və “obyekt” anlayışları işlənib hazırlanırdı, burada subyekt dedikdə ətraf obyektiv aləmə – “obyektə” aktiv-idraki münasibətdə olan insan başa düşülürdü [5, s.18]. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın dialoqluğu prinsipinin əvəzinə onun monoloqluğu prinsipi üstünlük qazandı [9, s.112].

Kommunikasiyanın biristiqamətli proses kimi nəzərdən keçirilməsi subyekt-subyekt münasibəti (“mən” – “digər mən”) kimi adekvat şəxsiyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinin yaradılması yolunu bağlayır və digər tərəfin dərk edən subyektin passiv təsir obyektinə çevrildiyi subyekt-obyekt münasibətləri kimi başa düşülmə səviyyəsində dayanırdı [6, s. 270].

F.Şleyermaxer ünsiyyət problemini ardıcıl surətdə nəzərdən keçirirdi. Onun üçün insanlar arasında ünsiyyət, ilk növbədə, fərdlər, bərabər tərəflər arasında ünsiyyətdir (yəni, subyekt-subyekt münasibəti). Bu faktın qəbul edilməsi onun üçün sonradan həqiqi insan qarşılıqlı münasibətlərinin başa düşülməsi nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanması üçün zəmin və fundamental əsas oldu. Məhz F.Şleyermaxer başqa birinin fərdiliyinin, digər birinin dərk edilməsi sənəti kimi qiymətləndirdiyi hermenevtikanın (təfsir elmi) əsasını qoydu. F.Şleyermaxer üçün başadüşmənin universallığı yeganə bir qanunla bitir: “bütöv hissələrdən, hissə isə yalnız bütöv ilə əlaqədə başa düşülür” [14, s.129]. F.Şleyermaxer bunu hermenevtik çevrə vasitəsilə etməyi təklif edirdi.

Ümumi hermenevtika qanunu iki kanon formasında mövcuddur. Birinci kanona əsasən, biz nitqi müəllifə və ilkin oxucuya yaxın bir dil sahəsi fonunda başa düşməliyik. Burada bütöv qismində dil sahəsi, hissə qismində isə müəllifin nitqi (mətn) çıxış edir. Bu, mətnə münasibətdə xarici hermenevtik çevrə, eqoparadiqmatikadır. İkinci kanonda deyilir ki, hər bir sözün kontekstdə mənası onun digər sözlərlə əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Bu çevrə artıq mətnin özünün daxilində mövcuddur: bütöv kontekstdir, hissə isə mətnin daxilində okkazional mənasını reallaşdıran ayrıca sözdür. Bu kanon mətnin qurulmasının sintaqmatik aspektini vurğulayır.

XIX əsrdə kommunikasiyanın yeni tədqiqat istiqaməti olan semiotika meydana çıxır. Semiotikada əsas diqqət kommunikasiyanın işarəvi təbiətinə yönəldilirdi, müəyyən mənə ilə müqayisə edilən işarələrin və işarə sistemlərinin xüsusiyyətləri tədqiq edilirdi.

Bununla yanaşı, XIX əsrdə tənqid istiqaməti insan həyatının

kommunikativ aspektlərinin öyrənilməsi ümumi xətdən ayrılan nəzəriyyələr meydana çıxırdı. F.Nitsşe XIX əsrdə kommunikasiyanın ən parlaq tənqidçilərindən biri olmuşdur. O, əmin idi ki, düşüncə dildən ayrılmazdır, lakin dil bir zərurət olaraq gerçəkliyi təhrif edir, “öz təbii halına malik həyatı” onu varlığın atributlarından – təbiilikdən, ehtiraslardan, vasitəsizlikdən, kortəbiilikdən məhrum olan süni rəsmi ilə dəyişdirir. Metafora sözlərin köməyi ilə insanlar təəssüratlarının xaosunu nizamlayırlar. Anlayışların deindividualizasiyası və universal tətbiq oluna bilməsi üzvlərinin “razılığa gəlmək” imkanına malik olmalı olduğu cəmiyyətin mövcudluğunun təminatıdır [12, s.138].

XX əsrdə kommunikasiyanın öyrənilməsinin fəlsəfi ənənəsi daha çoxcəhətlidir. Bir tərəfdən burada sonradan semiotika və hermenevtika ideyaları yayılmağa başladı, digər tərəfdən isə kommunikasiya probleminə bihevizizm, ekzistensializm, personalizm, analitik və linqvistik fəlsəfə, dialoq fəlsəfəsi, simvolik interaksionizm kimi fəlsəfi istiqamətlər çərçivəsində böyük diqqət yetirilirdi.

Yeni dövr şifahi sözün əhəmiyyətini azaldır. Müxtəlif ictimai institutlar daxilində yazılı kommunikativ aktlar fəal şəkildə inkişaf edirdi. Kommunikasiyanın istiqamətini dəyişərək kütləvi qarşılıqlı təsir üsuluna yönəlməsi baş verir.

Ümumiyyətlə, yeni dövr informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə birlikdə məlumatın real vaxt rejimində qeyri-məhdud məsafələrə ötürülməsini mümkün edərək kommunikasiya nəzəriyyəsinə yeni aspekt gətirdi. Kommunikasiya yalnız insanın insanla ünsiyyəti kimi başa düşülmür, o, həm də məlumatın çatdırılmasının müxtəlif üsullarını özündə ehtiva edir. Kommunikasiya nəzəriyyəsi bir çox fənlərin öyrəndiyi obyektə çevrilir və kommunikasiya fenomeninin hərtərəfli öyrənilməsi onun fənlərarası tədqiqatının, ictimai, humanitar, təbiət, texniki elmlər kimi bir çox elmlərin potensialının cəlb edilməsinin zəruriliyini şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Алехин Э.В.* Управление общественными отношениям / Э.В. Алехин. Пенза: ПГУ, 2012, 198 с.
2. *Андреанов М.С.* Невербальная коммуникация: психология и право. М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2007, 320 с.
3. *Аристотель.* Риторика / Аристотель. М.: Лабиринт, 2000, 221 с.
4. *Аристотель.* Сочинения: в 4 т-х. Т. 4 / пер. с древнегреч. Аристотель; общ.ред. А.И. Доватура. М.: Мысль, 1983, 830 с.
5. *Бориснёв С.В.* Социология коммуникации: Учеб. пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003, 414 с.
6. *Василик М.А.* Основы теории коммуникации / М.А.Василик. М.: Гардарики, 2003, 615 с.

7. *Гавра Д.П.* Основы теории коммуникации / 1-е изд. СПб.: Питер, 2011, 316 с.
8. *Казарян И.Р.* Коммуникации как основа эффективного управления персоналом: Учеб. пособие / И.Р.Казарян, С.П.Морозов. Чита: ЧитГУ, 2011, 159 с.
9. *Краснянский Д.Е.* Основы теории коммуникации / Д.Е.Краснянский. М.: МГТУ ГА, 2009, 154 с.
10. *Назарчук А.В.* Теория коммуникации в современной философии. М.: Прогресс-Традиция, 2009, 246 с.
11. *Нерсеянц В.С.* Сократ / В.С. Нерсеянц. М.: Наука, 1977, 252 с.
12. *Николаева Ж.В.* Основы теории коммуникации / Ж.В.Николаева. Улан-Удэ: ВСГТУ, 2004, 274 с.
13. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. Т. 3. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд. М. : Мысль, 2010, 692 с.
14. *Шлейермахер Ф.* Герменевтика / Ф. Шлейермахер / пер. с нем. А.Л. Вольский, науч. ред. Н.О.Гучинская. СПб.: Европейский Дом, 2004, 242 с.
15. *Яковлев И.П.* Ключи к общению. Основы теории коммуникаций. СПб.: Авалон, Азбука-классика, 2006, 349 с.

Redaksiyaya daxil olub 06.06.2021